

De fysiocratie : toonaangevend politiek en sociaal-economisch stelsel in het Frankrijk van de XVIII^{de} eeuw

---

door Pieter DE MEYERE,

Doctor in de sociale wetenschappen.
Assistent verbonden aan het Seminarie voor Politieke Wetenschap
van de Rijksuniversiteit te Gent.

*

1. Fysiocratie en verlichting tijdens de XVIII^{de} eeuw in Frankrijk.

Gelijklopend met de Verlichting werd op economisch gebied de tweede helft van de XVIII^{de} eeuw in Frankrijk gekenmerkt door de verspreiding van een stelsel dat de fysiocratie wordt genoemd. Deze benaming werd voor het eerst volop gebruikt na de publicatie (in tweede versie) door Dupont de Nemours van zijn « Physiocratie ou constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain » (1768). Wellicht was de naam reeds eerder in gebruik, vooral dan onder impuls van François Quesnay, wiens voorliefde voor Griekse en Latijnse woorden alom gekend was. Fysiocratie is ten andere afgeleid van de Griekse woorden « fusi » en « kratos », wat « de macht (de kracht) van de natuur » betekent. Hiermee is meteen ook de klemtoon van deze doctrine duidelijk : prioriteit van de landbouw op nijverheid en handel.

Hoewel de fysiocraten aanvankelijk « Philosophes économistes » werden genoemd, hebben zij zich niet ertoe beperkt de beginselen van de wijsgeren der Verlichting in economische vaktaal om te zetten. Ongetwijfeld hebben zij de invloed ondergaan van de filosofische stromingen van hun tijd, maar zij zijn veeleer de spreekbuis van de nieuwe landadel en grondbezitters dan van de wijsgeren met wie zij accoord gingen om de instellingen uit het verleden te becritiseren en om de vrijheid van handelen te poneren. Met Touchard kunnen wij zeggen dat fysiocraten en filosofen zelfde opvattingen koesterden omtrent heel wat basisprincipes : zelfde bekommernis om de eigendom en de vermeerdering ervan, zelfde respect

voor het « verlichte » gezag (1). Niet steeds lagen hun opvattingen in dezelfde lijn, zoals die omtrent de bevolkingsgroei (zie verderop). De opvattingen van de fysiocraten over de natuur zijn bovendien « realistisch » en zij spreken eerder met minachting over de opvatting terzake van de filosofen. Getuigt daarvan volgende zinssnede uit « De l'Ordre Social » van Le Trosne : « ... L'état de nature que tant de philosophes opposent continuellement à l'état social, est une pure imagination et une supposition absolument gratuite, qui ne peut donner aucune lumière, ni conduire à la connaissance de l'homme, puisqu'elle met à la place de l'homme tel que Dieu l'a fait, un être factice et idéal... S'il est démontré que l'homme est fait pour la société, il est d'une nécessité évidente que son auteur lui ait donné des loix pour se gouverner dans cet état... Ce sont ces loix qui constituent l'ordre social... » (2). Tevens zal uit de evaluatie van de fysiocratie blijken dat het overheidsbeleid erdoor werd beïnvloed vóór de Franse Revolutie, terwijl het zwaartepunt van de realisatie der Verlichtingsideeën zich situeert in 1789/1793.

Michel Bernard wijst erop in zijn « Sociologie des doctrines économiques » dat de fysiocratie drie fazen heeft gekend (3). De eerste fase omvat de jaren 1750 tot 1760. François Quesnay, die algemeen als de stichter van de fysiocratie doorgaat, formuleerde in die jaren zijn ideeën en richtte geregeld bijeenkomsten in in zijn appartement te Versailles. Hij woonde immers als arts van Lodewijk de vijftiende in de tussenverdieping van het paleis, ook nog « L'Entresol » genoemd. Hij overtuigt en vormt er zijn belangrijkste volgelingen. In de tweede fase, tot rond 1773, kent de school haar hoogtepunt. De ideeën worden ge vulgariseerd. Er vinden ook heftige polemieken plaats met de tegenstanders. Met het buitenland worden belangrijke contacten gelegd (zie verder). In een derde fase zijn de ideeën in Frankrijk beleidsrijp. Zij worden op nationaal vlak (o.m. door Turgot) en op provinciaal vlak in de praktijk omgezet. Vanaf ongeveer 1780 neemt de invloed van de School af in snel tempo, omdat urgente politieke problemen steeds meer de aandacht van de openbare mening opeisen. Men kan zich trouwens de vraag stellen of de mindere belangstelling voor de fysiocratische leer in het decennium vóór de Revolutie, niet ergens samenhangt met de toegenomen vrees voor al te drastische maatregelen, zoals deze tot stand gekomen in februari 1776

---

(1) TOUCHARD J. *Histoire des idées politiques*. Deel I. Presses Universitaires de France, Paris, 1967, blz. 413.

(2) LE TROSNE G.F. *De l'Ordre Social*. Debure, Paris, 1777, blz. 14-15.

(3) BERNARD M. *Introduction à une sociologie des doctrines économiques des Physiocrates à Stuart Mill*. Martin, Paris, 1968, blz. 25-26. Zie eveneens voor de indeling naar periodes : WEULERSSE G. *Le mouvement physiocratique en France*, deel I. Félix Alcan, Paris, 1910, blz. V-XII, 24 en volgende, 80 en volgende.

onder impuls van Turgot, terwijl anderzijds het laatste kwart van de XVIIIde eeuw in toenemende mate mislukte oogsten en hongersnood kende. In dezelfde gedachtengang mag evenwel ter ondersteuning van de fysiocratie de vraag worden gesteld wat voor ravage de verschillende hongersnooden in Frankrijk zouden hebben aangericht in het laatste kwart van de XVIIIde eeuw, indien niet onder impuls van de fysiocratische ideeën heel wat vorderingen waren gemaakt op landbouwkundig gebied.

2. Draagwijdte van de belangrijkste denkers van de fysiocratie.

Zoals reeds aangehaald, geldt François Quesnay (1694-1774) als stichter van de fysiocratie. In zijn « *Essai physique sur l'économie animale* » (1764) neemt hij het woord economie in de betekenis van « *organisation naturelle* » en poneert er de vrijheid van handelen. In zijn « *Droit Naturel* » (1768) werkt hij deze ideeën verder uit. Zijn research omtrent de bloedsomloop was van doorslaggevend belang, want ze leidde tot zijn thans algemeen bekend « *Tableau Economique* », uitgegeven te Versailles in december 1758. Deze schematische voorstelling werd in de economie de eerste beredeneerde voorstelling van de (sociaal-)economische kringloop. Zij verwekte in de tweede helft van de XVIIIde eeuw een algemene geestdrift en werd door Mirabeau, behoudens het schrift en het geld, de grootste uitvinding van de mensheid genoemd. Met dit en volgende werken had Quesnay als doel de landbouw in Frankrijk prioritair te stellen om rijkdom en macht van de vorst te verzekeren. De geschriften van Quesnay zijn echter overwegend dogmatisch. Hijzelf heeft nooit een uitvoerige en praktische uiteenzetting van zijn leer gegeven. Die zorg liet hij over aan zijn volgelingen, waarvan Victor Riquetti, marquis de Mirabeau, en Pierre-Samuel Dupont de Nemours de meest in het oog springende geweest zijn. De eerste stelde zich tot taak het « *Tableau Economique* » dat in zijn oorspronkelijke vorm amper enige bladzijden bedroeg, te vereenvoudigen en op ruime schaal te verspreiden door in een nieuwe uitgave van « *L'Ami des Hommes* » een *Explication du Tableau Economique* in te lassen. Mirabeau schreef onder meer ook nog een « *Théorie de l'impôt* » alsmede het bekendere werk « *Philosophie rurale* » (1763).

Dupont de Nemours kwam vooral in de kijker met zijn werk « *De l'origine et des progrès d'une science nouvelle* » (1768) dat het jaar nadien verscheen onder de titel « *Physiocratie ou constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain* ». Voortaan zouden de volgelingen van Quesnay, die zich ondertussen tot School hadden uitgeroepen, zich de benaming « *fysiocraten* » toeëigenen en algemeen

gebruiken, hoewel blijkt dat deze naam reeds eerder door Quesnay werd aangewend (4).

Andere volgelingen van Quesnay waren onder meer Abbé-advocaat G.F. Le Trosne, Paul-Pierre Le Mercier de la Rivière en Abbé Nicolas Baudeau (5). Behoudens deze « orthodoxe » volgelingen, leunden in die tijd ook verscheidene andere denkers in mindere of meerdere mate aan bij de fysiocraten.

Anne-Robert-Jacques, baron de l'Aulne, genaamd Turgot, is door zijn geschriften en zijn politieke praktijk de meest vooraanstaande onder hen. Hij schreef onder meer « Lettres à un ami sur les avantages de la liberté du commerce des grains » (1768), « Mémoires sur les prêts d'argent » (1769), « Réflexion sur la formation et la distribution des richesses » (1769/1770). Ook aan de Encyclopédie heeft hij meegewerkt (6), maar trok zich uit deze kring terug na een kort verschijningsverbod ervan. Dit bewijst, aldus Arndt, dat Turgot als aankomend staatsman het geraadzaam oordeelde niet te veel in de (negatieve) publicitaire kijker te lopen (7). Politologen kunnen vaststellen dat deze tendens steeds actueel is gebleven bij een meerderheid van politici.

De opvattingen van Turgot waren minder metafysisch en veel realistischer dan die van de eigenlijke fysiocraten, in de zin van het streven naar politieke haalbaarheid. Dat Turgot theorie en praktijk samenbracht, blijkt onder meer uit het feit dat hij in de tweede helft van de zestiger jaren voorzitter werd van de Société Royale d'Agriculture de Limoges; door het uitschrijven van prijsvragen poogde hij een « economische Ver-

---

(4) Terloops weze opgemerkt dat in 1774/1776 de tegenstanders van Turgot hem zonder meer assimileerden met de fysiocraten, terwijl ook het gerucht de ronde deed dat de fysiocratische School een soort vrijmetselaarsloge was of zelfs een soort secte met een gradenstelsel en inwijdingsritualiën. Anderzijds moet worden gezegd dat Turgot vanaf 1758 af en toe de bijeenkomsten van Quesnay en discipelen in l'Entresol (tussenverdieping van het koninklijk paleis te Versailles) heeft bezocht. Zie hieromtrent: HECHT J. La vie de François Quesnay. In: *François Quesnay et la physiocratie*. Deel I. Institut National d'Etudes Démographiques, Paris, 1958, blz. 280.

(5) BAUDEAU N. *Première introduction à la philosophie économique, ou Analyse des états politiques*, (1771). Opnieuw uitgegeven met woord vooraf (notice) door A. Dubois in 1910 te Parijs (Librairie Geuthner). Deze notice bevat een goede situering van Baudeau in het geheel van de fysiocratische School.

(6) Turgot schreef voor de Encyclopédie vijf bijdragen: Etymologie, Existence, Expansibilité, Foires et Marchés, Fondations. Anderzijds vindt de lezer goede levensbeschrijvingen van Turgot in: FONCIN P. *Essai sur le Ministère de Turgot*. Germer-Baillière, Paris, 1877. Een herdruk ervan gebeurde in 1976 door de uitgeverij Slatkine te Genève: TURGOT A. *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*. Woord vooraf door R. Arndt-Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1913, blz. 7-25. Bovenvermeld werk van Turgot verscheen voor het eerst in de Ephémérides du Citoyen, in de afleveringen van november / december 1769 en januari 1770. Dit bulletin werd te Parijs uitgegeven door Du Pont de Nemours en bevatte veel bijdragen van fysiocraten en fysiocratisch gerichte auteurs.

(7) TURGOT A., *ibid.*, blz. 45.

lichting » te bewerkstellingen. Turgot was op het hoogtepunt van zijn politieke loopbaan algemeen controleur van financiën onder Lodewijk de zestiende en het lag in zijn bedoeling te komen tot een aantal grondige hervormingen, gesteund op de beginselen van de fysiocratie. Zo kon hij de opheffing van zekere plaatselijke en provinciale tollens bewerkstelligen alsmede een grotere vrijheid voor de graanhandel. Anderzijds wilde hij bedrijfsvestiging en -uitbating, alsmede het drijven van handel bevrijden van alle mogelijke beperkingen, door onder meer de afschaffing van het gildewezen (8). In dezelfde periode (1776) streefde hij ernaar tienden en heerlijke rechten, zoniet af te schaffen dan toch in belangrijke mate in te perken, wat in zeer slechte aarde viel bij de hogere geestelijkheid en de adel. Turgot kreeg derhalve steeds meer leidinggevende kringen tegen zich en viel in ongenade bij de koning: op 12 mei 1776 diende hij als algemeen controleur van financiën ontslag te nemen (9). Nadien bleef hij echter publiceren, waarbij hij vooral zijn opvolger Necker tot mikpunt nam (10). Toch is het merkwaardig vast te stellen dat samen met de filosofen een belangrijk deel van de bevolking, hoewel voorstander van meer gelijkheid, ook in het laatste kwart van de XVIIIde eeuw vaak weinig gewonnen bleek voor een vergaande gelijkheid in de praktijk. De gelaagdheid van het Ancien Régime was bijzonder sterk en velen hadden wel ergens één of ander voordeel te verdedigen.

Vermelden wij tenslotte Etienne Bonnot de Condillac (1715-1780), tevens bekend als één van de promotoren van het experimenteel onderwijs. Hij schreef als belangrijk werk op economisch vlak « *Le commerce et le gouvernement considérés relativement l'un à l'autre* » (1776). Volgens hem is de behoefte aan te wijzen als de oorspronkelijke oorzaak van de economische en sociale ontwikkeling van de mens, evenals van zijn zedelijke en intellectuele vooruitgang. Het enige doel van de economische wetenschap is de kennis van de verschijnselen en deze van hun onderling verband: vastgestelde feiten zijn de enige beginselen van de wetenschap.

---

(8) FONCIN P. Zie onder meer blz. 604, met verwijzing naar Arch. Nat. F12/151. Inzake het gildewezen gaat het om het « *Edit du Roi portant suppression des Jurandes* » (donné à Versailles au mois de février 1776, enregistré le 12 mars 1776 en lit de justice). De koning deed vele maatregelen, die onder impuls van Turgot waren tot stand gekomen, teniet. DAIRE E. *Œuvres de Turgot*. Guillaumé, Paris, 1844. VIGREUX P. *Turgot*. Daloz, Paris, 1947.

(9) FAURE E. *12 mai 1776. La disgrâce de Turgot*. Gallimard, Paris, 1961. SHEPHERD R.P. *Turgot and the Six Edicts*. Burt Franklin, New York, 1971 (herdruk van de uitgave van 1903).

(10) M. Turgot à M. Necker. *Sur l'administration de M. Necker, par un citoyen français*. London, 1780. Vooral het Tableau Comparatif met vergelijking tussen Law en Necker is lezenswaard.

3. Kritische ontleding van de krachtlijnen van de fysiocratie.

Opzettelijk werd in deze bijdrage niet eerder ingegaan op de krachtlijnen van de fysiocratie. Het bleek immers aangewezen eerst aan enige auteurs bekendheid te geven en bovendien in te gaan op de tijdsomstandigheden waarin de fysiocratische leer haar opgang en verspreiding heeft gekend. Thans kunnen meer in het bijzonder op kritische wijze de belangrijkste facetten van deze doctrine worden ontleed. In een volgend hoofdstuk zal de algemene beoordeling van de fysiocratie eveneens ingaan op de uitstraling die deze doctrine in haar tijd heeft gekend.

De fysiocratische leer dankt haar ontstaan aan de praktische bezorgdheid de nationale welvaart te verzekeren. Quesnay gebruikte de inductieve methode. Hij ging uit van ervaringsfeiten, nl. van de landbouwtoestanden in Frankrijk. Eerst wanneer de beginselen door zijn volgelingen waren uitgewerkt, werd het stelsel deductief. Voortaan nam men de Natuurlijke Orde als uitgangspunt. De deductieve methode werd op punt gesteld door Dupont en Le Mercier. Voor de politoloog en de econoom staan dus twee wegen open om de fysiocratie te bestuderen. Wij zullen de tweede volgen omdat het stelsel in de deductieve werkwijze zijn voltooiing heeft gekend.

De beginselen van de Natuurlijke Orde, de eigendom en de vrijheid.

Er bestaat een door God gewilde wereldorde, nl. een complex van natuurwetten waaraan moet worden gehoorzaamd voor de verwezenlijking van het geluk en van de vermenigvuldiging van de mensen. Die wetten, die men kan kennen door intuïtie, kunnen overtreden worden door een misbruik van de menselijke vrijheid. Het natuurrecht heeft tot taak deze wetten op te sporen en bekend te maken (11). De positieve wetgeving heeft geen andere taak dan het natuurrecht te verklaren en toe te passen. De mensen zijn derhalve geen legisfactores, alleen legislatores. Zeer treffend vinden wij daaromtrent volgende passage in het werk van Dupont de Nemours, getiteld « Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'économie sociale » : « Les lois sont des règles de justice, de morale, de conduite, utiles à tous et à chacun. Les hommes ni leurs gouvernements ne les font point et ne peuvent point les faire. Ils les reconnaissent comme conformes à la raison suprême qui gouverne l'univers ; ils les déclarent. Ils les portent au milieu de la société... C'est pour cela

---

(11) LE TROSNE G.F. *De l'Ordre Social*. Debure, Paris, 1777. Vooral zijn Second Discours is lezenswaard. LE MERCIER de la RIVIERE P.-P. *L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, deel II, Jean Nourse, London, 1767. Vooral hoofdstuk 25, blz. 6-19.

qu'on dit *porteur* de loi, législateur et législation et qu'on n'a jamais osé dire *facteur* de loi, légisfacteur, ni légisfaction. Les loix sont irrévocables, elles sont l'expression de la volonté de Dieu... Les ordonnances sont l'ouvrage des hommes. Elles ont pour objet l'exécution des loix... » (12). Met dezelfde idealistische gedachtengang wordt de economie betiteld als « La science du droit naturel appliqué, comme il doit l'être aux sociétés civilisées » (13).

In de Natuurlijke Orde vinden eigendom en vrijheid hun grondslag. Het geluk van de mens bestaat in het bezit van de grootst mogelijke hoeveelheid goederen en van de grootst mogelijke vrijheid om hen te gebruiken en te verbruiken. De beginselen « *laissez faire* » en « *laissez passer* » worden door de meeste fysiocraten (o.m. de voorloper Gournay, Quesnay, Mirabeau, Dupont de Nemours en Le Mercier de la Rivière) geregeld in hun werken herhaald. Nochtans vermelden wij hier Turgot met zijn « *Lettres à un ami sur les avantages de la liberté du commerce des grains et le danger des prohibitions* » (Desaint, Paris 1768), omdat hij dit werk schreef naar aanleiding van zijn ambtsuitoefening in de Generaliteit Limoges. De talrijke tollens en andere administratieve obstakels hadden er de wijnhandel bijna geruïneerd terwijl de graanhandel fel werd gehinderd, zodat bij het minste tekort er hongersnood heerste terwijl bij excedent de uitvoer bijna onmogelijk werd gemaakt door de langdurige transporttijd en de niet meer concurrentiële prijs. Daarom besluit hij zijn werk met de zinsnede: « Supprimer dans l'intérieur (du pays) toutes les gênes qui grèvent le Commerce et tous les droits qui se perçoivent à quelque titre que ce soit, sur le bled, la farine et le pain: de manière que le Commerce de la première denrée ne soit plus désormais gouverné que par ces *deux* maximes, si simples, si conformes à l'ordre, si faciles à mettre en pratique, *laissez faire* et *laissez passer* » (14).

Benoît Francis-Paul, hoogleraar te Parijs, preciseert deze beginselen als volgt.

Laissez faire: il s'agit de la suppression des privilèges des corporations qui sclérosent le commerce et l'industrie et enchérissent les prix.

Laissez passer: c'est la suppression des barrières intérieures qui est demandée car les barrières freinent tous les échanges et empêchent la concurrence de jouer (15).

(12) DAIRE E. *Physiocratie. Quesnay, Dupont de Nemours, Le Mercier de la Rivière*,... Deel I. Guillaumin, Paris, 1848, *op. cit.*, blz. 390.

(13) *Ibid.*, hoofdstuk « Correspondance de Dupont de Nemours avec J.-B. Say », blz. 397.

(14) TURGOT A. *Lettres à un ami sur les avantages de la liberté du commerce des grains et le danger des prohibitions*. Desaint, Paris, 1768, blz. 167-168.

(15) BENOÎT F.-P. *La démocratie libérale*. Presses Universitaires de France, Paris, 1978, blz. 65-66.

Niet de Franse Revolutie noch de liberalen uit het industriële tijdperk zijn derhalve de basisleggers van deze beginselen, maar de fysiocraten. In de XVIIIde eeuw hadden deze beginselen een positieve politiek-sociale inslag omdat Europa uit landbouwstaten was samengesteld. Eens de nijverheid de bovenhand kreeg, waren zij vooral nefast voor de arbeiders, daar ook de arbeid ten volle aan het concurrentiebeginsel werd onderworpen. Terwijl het inperken van de macht van de gilden en corporaties onder het Ancien Régime een positieve factor op sociaal-economisch vlak had kunnen worden, bleek dit helemaal niet meer het geval zodra het industrieel tijdperk was gestart in West-Europa.

Staat en individu

De hoge overheid moet, aldus de fysiocraten, zorgen voor de algemene voorlichting van de openbare mening alsook voor de toepassing van de Natuurlijke Orde. Zij moet instaan voor de bescherming van eigendom, vrijheid en veiligheid. Zulks komt treffend tot uiting in volgende Maximes :

- Que la propriété des bien-fonds et des richesses mobilières soit assurée à ceux qui en sont les possesseurs légitimes. Car la sûreté de la propriété est le fondement essentiel de l'ordre économique de la société. (Quesnay, Maxime IV) (16).
- Maar er is meer, want « Que l'autorité souveraine soit unique et supérieure à tous les individus de la société et toutes les entreprises injustes des intérêts particuliers » (Quesnay, Maxime premier) (17).
- En bovendien : « Que la nation soit instruite des loix générales de l'ordre naturel qui constituent le gouvernement évidemment le plus parfait » (Quesnay, Maxime II).

Terwijl de fysiocraten er mee instemmen dat de vorst de wetgevende macht incarneert (18), pleiten zij voor een onderscheiding en zelfs scheiding tussen wetgevende en rechterlijke macht omdat de vorst als vertegenwoordiger van het algemeen belang, in geval van geschil, geen individuele gevallen aan algemene rechtsregelen kan toetsen zonder arbitrair te oordelen (19).

De openbare mening moet voortdurend worden voorgelicht. Reeds Richelieu « bewerkte » de publieke opinie, doch vanaf de fysiocraten zal zij een niet meer weg te denken hoeksteen en toets zijn voor het over-

(16) LE TROSNE, blz. 189.

(17) WEULERSSE G., *a.w.*, deel II, blz. 732.

(18) Onder meer : LE MERCIER de la RIVIERE, *a.w.*, deel II, blz. 14.

(19) *Idem.*, blz. 8 en volgende ; WEULERSSE G., blz. 63 en volgende.

heidsbeleid. De bevolking moet voorgelicht worden omtrent de wetten van de Natuurlijke Orde. Dit wordt gezien als de eerste en voornaamste « loi positive » (20). Er is dus *geen* sprake van openbaar onderwijs. In Frankrijk worden niettemin in de periode 1761/1763 verscheidene « Sociétés d'agriculture » opgericht. Zij wendden zich in de eerste plaats tot de adellijke grondbezitters en de zgn. fermiers-gentilshommes. Positief is dan wel dat deze Verenigingen, waarvan vele werden opgericht « par arrêt royal », zich niet alleen theoretisch oriënteerden, maar zich ook om de praktische landbouwproblemen bekommerden (21).

Dit alles is tegelijk vaag en scherp aflijnend : de overheid houdt zich zoveel mogelijk buiten het economisch proces, maar dient tegelijk de wettige bezitters van roerende en onroerende goederen zo volmaakt mogelijk te beschermen. Maar, zo vragen wij ons af, hoe komt de overheid aan financiën om deze doelstelling te verwezenlijken ? Hierop zullen de fysiocraten ons een antwoord geven langs hun theorieën van het netto-product en van hun sociaal-economische kringloop.

De theorieën van het netto-product en van de sociaal-economische kringloop : basispijlers of zwakke schakels in het stelsel ?

De theorie van het netto-product wordt vaak één van de pijlers van het fysiocratisch stelsel genoemd (22). Als uitgangspunt wordt gesteld dat elk productieproces noodzakelijk een bepaald goederenverbruik vereist, zodat ook zekere kosten moeten worden in rekening gebracht. Uiteraard is alleen het batig verschil een werkelijke rijkdomvermeerdering. Dit verschil wordt door de fysiocraten en na hen door de meest economen, het netto-product genoemd. Het typische van de fysiocratie bestaat erin te stellen dat alleen de landbouw een netto-product levert. Terwijl in alle andere takken opbrengst en kosten tegen elkaar opwegen, is er bij de landbouwer, na aftrek van de kosten, een pluswaarde, nl. het netto-product. De natuur is in dezelfde gedachtengang ten andere de enige productiefactor : « Que le souverain et la nation ne perdent jamais de

---

(20) Zie de uitleg bij Maxime II. Over de wordingsgeschiedenis van de Maximes Générales van Quesnay, leze men : ONCKEN A. *Œuvres économiques et philosophiques de F. Quesnay*. Peelman, Paris, 1888, blz. 329-330. Over de « Instruction publique », zie ONCKEN, blz. 375.

(21) WEULERSSE, blz. 159 en volgende.

(22) Lange tijd bestond er verwarring tussen *produit brut* en *produit net*. Het is de verdienste van de fysiocraten hiertussen een scherp onderscheid te hebben gemaakt. Zie onder meer : DAIRE, blz. 404 ; SALLERON L. Le produit net des physiocrates. In : *François Quesnay et la physiocratie*, deel I, Institut National d'Etudes Démographiques, Paris, 1958, blz. 131-152 ; GRANDAMY R. *La Physiocratie. Théorie générale du développement économique*. Mouton, Paris, 1973, blz. 23-44.

vue que la terre est l'unique source de richesses et que c'est l'agriculture qui les multiplie » (Quesnay, Maxime III).

Hetzelfde komt niet voor in handel en nijverheid, want deze beperken zich tot de omvorming en de ruiling van reeds bestaande, door de landbouw geleverde, producten. De arbeid van nijverheid en handel verhoogt de waarde van de goederen, maar slechts zodanig dat de waarde van de arbeid aan de oorspronkelijke waarde wordt toegevoegd. De vrije mededinging verhindert dat handel en nijverheid meer zouden overhouden dan nodig is om de arbeidskracht te vergoeden. Niettemin zijn beide zeer nuttig : zij bezorgen goederen waaraan de mens behoefte heeft. Zij zijn echter steriel, want scheppen geen nieuwe goederen en geven geen netto-product. Daar de landbouw de enige bron is van rijkdom, moet hij met alle middelen tot hoge bloei worden gebracht, bij voorkeur in grote bedrijven (23). De (private) handel moet worden aangemoedigd, inzoverre hij de afzet van de goederen kan bevorderen.

Hoe functioneert nu de sociaal-economische kringloop ?

Volgens de fysiocraten bestaan er drie maatschappelijke klassen : de productieve, de bezittende of de beschikbare en de steriele of bezoldigde. De productieve klasse bestaat uit de landbouwers en hun hulpkrachten. Met hun gezinnen leven zij van de opbrengst en kunnen bovendien nog de pacht, nl. het netto-product, aan de grondbezitters betalen. De bezittende klasse bestaat uit de vorst, de grondeigenaren en de tiendengerechtigden. Deze klasse leeft van het netto-product dat de productieve klasse haar jaarlijks uitkeert. Wie niet behoort tot de hogervermelde geledingen, behoort tot de steriele klasse, in zoverre zij zich inlaten met nijverheid, handel, ambacht of een ander beroep dat wij tegenwoordig de « vrije beroepen » plegen te noemen.

Op grond van deze driedeling, wordt door Quesnay een sociaal-economische kringloop van goederen en geld opgebouwd. Het betreft hier het bekende Tableau Economique, waarvan de oorspronkelijke versie werd geschreven en gepubliceerd door Quesnay in december 1758 te Versailles. Onze nasporingen hebben gewezen dat er minstens vier andere, veelal meer gedetailleerde en meer schematische versies van het Tableau werden opgesteld door volgelingen van Quesnay. De versie, waarvan hierna de algemene gedachtengang wordt weergegeven, is degene die thans algemeen wordt gebruikt in handboeken van economie en staatsfilosofie. Zij dateert van 1766 en werd, mits enige aanvullingen door Quesnay, gepubliceerd door Dupont de Nemours in zijn « Physiocratie

---

(23) Hieromtrent : WEULERSSE, deel II, blz. 151 en volgende ; blz. 170 en volgende ; QUESNAY, *Maximes IX en XII*.

ou Constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain » (Yverdon, 1768). In dat werk zijn ten andere ook de « Maximes Générales » in hun definitieve vorm opgenomen (24). Dadelijk stelt zich de vraag : waarom deze verschillende versies van het Tableau ? Quesnay had met zijn voorstelling van de sociaal-economische kringloop van 1758 de bedoeling een sluitend en schematisch geheel aan te brengen. De eerste versie kwam evenwel als te summier en door zijn beperkte omvang als te evident over. Vandaar dat de versies na 1758 en vóór 1766 meer gedetailleerd zijn en meer berekeningen en uitleg omvatten. Maar anderzijds drong zich een vulgarisatie op, waarbij discipelen van Quesnay de zeer detaillierende werkwijze verlieten en streefden naar een eenvoudige voorstelling, goed leesbaar en begrijpbaar door een breed publiek. Zo-doende kennen wij thans de versie van 1766. Zij werkt met afgeronde getallen, nl. miljarden, zonder evenwel de munteenheid aan te geven ! Door haar bondigheid, geeft zij evenwel niet heel precies weer wat de fysiocraten hebben gezien in de sociaal-economische kringloop.

Waaruit bestaat, op grond van deze versie, de sociaal-economische kringloop ?

Welnu, laten wij aannemen dat de landbouw jaarlijks voor vijf miljard goederen voortbrengt. Daarvan behoudt deze sector er twee voor eigen onderhoud en voor de behoeften van het bedrijf. Aan de steriele klasse worden voor één miljard eindproducten gekocht : klederen, meubilering, werktuigen... De overige twee miljard worden onder de vorm van pacht aan de bezittende klasse uitgekeerd. In dit schema bedraagt het netto-product derhalve twee miljard. De bezittende klasse, die van de ontvangen twee miljard moet leven, koopt voor één miljard landbouwproducten aan de productieve klasse en voor één miljard eindproducten aan de steriele. Zo keert reeds één miljard naar de bron terug. De steriele klasse, aan wie beide andere geledingen elk reeds één miljard bezorgden, koopt aan de productieve klasse voor één miljard levensmiddelen en voor één miljard grondstoffen. Beide miljarden keren derhalve ook naar de bron terug. Bijgevolg komt het totaal van vijf miljard opnieuw in handen van de landbouw, dus de productieve klasse, en de kringloop kan zich herhalen.

Deze miljarden zijn uiteraard imaginaire getallen. Dit neemt niet weg dat de fysiocraten in vorige versies hebben gepoogd op min of meer precieze wijze (uitgedrukt in miljoenen livres) aan de kringloop toenmaals actuele waarden te verbinden.

---

(24) Uitleg i.v.m. het Tableau Economique wordt verschaft door Marguerite KUCZYNSKI in haar « Tableau économique par François Quesnay ». Akademie-Verlag, Berlin, 1965. In een later te verschijnen bijdrage zullen wij een vergelijking maken tussen vorm en inhoud van de verschillende versies van het Tableau.

Welke rol heeft de Staat te vervullen in deze kringloop en hoe komt de overheid aan belastingen? Zulks werd aanvankelijk door Quesnay niet rechtstreeks voorzien in zijn Tableau. Andere fysiocraten, zoals Mirabeau, hebben gepoogd hiervoor een uitleg te geven. Het meest duidelijk is evenwel Turgot wanneer hij in zijn « Formation et distribution des richesses » spreekt over de verschillende klassen. Turgot heeft het over een « classe disponible » (propriétaires), een « classe productrice » (cultivateurs) en een « classe stérile ou stipendiée (classe industrielle et commerçante). Over de bezittende klasse zegt Turgot: « C'est la seule qui n'étant point attachée par le besoin de la subsistance à un travail particulier, puisse être employée aux besoins généraux de la société, comme la guerre et l'administration de la justice, soit par un service personnel soit par le paiement d'une partie de ses revenus avec laquelle l'Etat ou la société sudoie des hommes pour remplir ces fonctions. Le nom qui lui convient le mieux par cette raison est celui de la classe disponible » (25).

Het is de « classe disponible » die een deel van het netto-product afdraagt aan de Staat (30 % naar sommige fysiocraten hebben vooropgesteld). De Staat zorgt hiermee voor de veiligheid van de ingezetenen en voor het bouwen en onderhouden van de infrastructuur (wegen en havens). Hiermee wordt als beginsel gesteld dat het wegenonderhoud door de boeren wordt verlaten. Zij kunnen de vrijgekomen tijd beter aan landbouwwerkzaamheden besteden.

Twee belangrijke punten weerhouden hier onze aandacht. Enerzijds worden de boeren vrijgesteld van wegenkarwei. Dergelijke opvatting ging lijnrecht in tegen de gangbare mening waarbij onder het Ancien Régime de derde stand, inzonderheid de boeren, geacht werd « taillable et corvéable à merci » te zijn. De boerenbevolking diende onder meer in te staan voor allerlei wegeniswerken, zodat door hun gebrekkige bouwkennis, de wegeninfrastructuur erg slecht was in Frankrijk, terwijl de landbouwvoortbrengst zowel inzake kwantiteit als inzake gehalte te lijden had door het geregeld onttrekken van de boeren aan hun landbouwwerkzaamheden. Turgot en de fysiocraten pleiten hier derhalve voor efficiency: de specialisatie van de taken, die worden uitgevoerd door personen en organismen met kunde en ervaring. Bijgevolg zouden gespecialiseerde ploegen van wegenbouwers moeten instaan voor de infrastructuur. Onder meer op grond van deze redenering, ging Turgot in februari 1776 over tot de afschaffing van een deel van de heerlijke rechten, maar werden de betrokken edicten na hevige tegenstand en ontslag van Turgot op 12 mei 1776 ingetrokken door de koning.

---

(25) ROBINEAU L. *Turgot, Administration et œuvres économiques*. Guillaumin, Paris, s.d., op. cit., blz. 58-59.

Andere vaststelling : de ontkenning van de Staat als element van de sociaal-economische kringloop. Hier stellen wij ons vanzelfsprekend heel wat vragen. Enerzijds aanvaarden de fysiocraten het bestaan van de Staat, delen hem een bepaalde rol toe. De Staat moet echter afblijven van de taken die het individu op zich kan nemen. Het residu van economische taken hoort aan het individu, aan het privé-initiatief. De overheid consumeert het haar toegewezen deel van het netto-product, dat haar wordt betaald onder vorm van belastingen. Deze gelden besteedt zij in hoofdzaak aan de bezoldiging van haar ambtenaren en beambten, aankoop en onderhoud van gebouwen (bv. ministeries), aanbesteding van haven- en wegeniswerken, aankoop van allerlei materiaal, o.m. voor het leger. Deze uitgaven worden in hoofdzaak gecrediteerd bij de steriele klasse. Dus blijkbaar wordt niet alleen de bezittende klasse rijk door het netto-product. De steriele klasse haalt voordeel uit haar transacties met de overheid. Zelfs wanneer als idee wordt gehandhaafd dat zij als klasse geen winst maakt, dan had de Staat niet mogen ontbreken in het circuit vermits goederen in hoofdzaak bij de steriele klasse worden gekocht door de overheid. Het probleem hangt nauw samen met het camoufleren van het begrip « diensten ». De steriele klasse voegt door haar optreden een zekere waarde toe aan allerlei goederen. Vermits de Staat geen rol wordt toebedeeld in het economisch proces (cfr. de beginselen van « laissez faire » en « laissez passer ») kan hij ook geen plaats krijgen in de sociaal-economische kringloop. Uit dit alles besluiten wij dat het begrip « dienstensector » als zelfstandig begrip, onbekend was voor de fysiocraten.

De overheid krijgt anderzijds vanwege de fysiocraten geen machtiging tot het oprichten van nieuwe bedrijven. Hiermee reageren zij tegen het colbertisme waardoor de Franse overheid een eeuw voordien zich via daartoe geprivilegieerde ondernemingen, een quasi-monopolie had verworven in bepaalde nijverheidssectoren. Vele van deze ondernemingen waren een bolwerk van machtsmisbruik en corruptie geworden, waarvan de Staat het eerste slachtoffer was. De Franse Staat verloor in de XVIIIde eeuw jaarlijks miljoenen livres aan bedrijven die haar bevoorraadden in voor het land noodzakelijke goederen : schepen, wapens en munitie ; winning van grondstoffen zoals zout en salpeter. Pas in het decennium vóór de Franse Revolutie zal door hoge ambtenaren met een integere en realistische kijk t.a.v. het staatsbudget, begonnen worden met de afbouw van de privileges van bepaalde privé-ondernemingen en zal de Staat geleidelijk *zelf* de sleutelbedrijven in handen nemen. Zulks gebeurde bijvoorbeeld met betrekking tot de voortbrengst van buskruit. Tegen een lagere kostprijs werd aldus vanaf 1785 driemaal meer munitie voortgebracht. Hieraan heeft Frankrijk wellicht zijn overleving te danken in

de jaren 1791-1793, toen diverse vreemde legers het land waren binnengevallen.

De radicale stelling van de fysiocraten in verband met het afschaffen van gelijk welk monopolie is volledig te begrijpen. Door aldus te handelen, kon de Staat dank zij het beginsel van de vrije mededinging, haar goederen op goedkopere wijze aanschaffen. De fysiocraten verwaarloosden evenwel het bestaan van sleutelsectoren, waarvan het bestaan van de Staat en van een maatschappelijke infrastructuur afhankelijk is. Wij kunnen ons immers moeilijk voorstellen dat de overheid voor de levering van de munitie afhankelijk wordt van de vrije mededinging en mogelijks allerlei afspraken tussen de private ondernemingen. Zulks zou ongetwijfeld de verdediging van het land niet ten goede komen. Dank zij verantwoordelijke ambtenaren zoals de scheikundige Antoine-Laurent de Lavoisier, Fermier Général, werd gestart met het door de Staat in eigen beheer nemen van sleutelsectoren: munitie, goederen- en reizigersvervoer, een rudimentaire telegraaf- en postregie. Het zal de lezer niet ontgaan dat de overheidsparticipatie in het economisch leven steeds een blijvend probleem is geweest en heden sterker dan ooit aan de orde is wegens economische én sociale motieven.

4. Evaluatie van de fysiocraten en van de fysiocratie.

Van de fysiocratie is één van de verdiensten geweest dat zij een band en een verhouding heeft vastgesteld tussen landbouw, grondeigendom, nijverheid en handel. Hierdoor legt zij de basis tot een beter zicht op de betrekkingen tussen de onderscheiden economische processen. Bovendien is zij door haar schematisering erin geslaagd een duidelijk overzicht te scheppen van de afhankelijkheid tussen economie en beleid. Het Tableau Economique is uiteraard geen geniale uitvinding, zoals Mirabeau het uitdrukte. Wel is hij — via herhaalde aanpassingen — het eerste duidelijk « sluitend » beeld van de sociaal-economische kringloop. Hierdoor wordt met de fysiocratie de basis gelegd van de economie als wetenschap.

In het handelen van Staat en individu meenden de fysiocraten zekere wetmatigheden te ontdekken. Met het groeien van de School, werden de wetmatigheden tot wetten verheven. De Maximes Générales zijn daarvan een duidelijk voorbeeld. Het grenzeloze geloof in zichzelf en de onverdraagzaamheid van veel aanhangers van de fysiocratie jegens andere opvattingen dan de hunne, haalde hen de woede op de hals van o.m. een Abbé Ferdinando Galiani (1728-1787), die niet naliet te verklaren: « Je crois Quesnay l'Antéchrist et sa Philosophie rurale l'apoca-

lypse... » (26). Ook de encyclopedisten verweten de fysiocraten hun onverdraagzaamheid, dit niettegenstaande zij met een groot deel van hun leerstellingen konden instemmen. Voltaire liet zelfs niet na in 1767 een satire op de fysiocraten te schrijven, getiteld « *L'Homme aux quarante écus* ».

Welke uitstraling heeft de fysiocratie gekend? Vanaf haar bloeiperiode kende de fysiocratie vele aanhangers in Frankrijk. Verscheidene ministers, waaronder Turgot als belangrijkste, waren fysiocratisch ingesteld. De tijd was de betrokken doctrine trouwens gunstig: een feodaal systeem dat door grondige maatregelen diende aangepast, wilde het overleven. Ook hier zien wij evenwel opnieuw een verschil tussen het formuleren van theorieën en het verwezenlijken ervan in de praktijk. Gunstig is alleszins dat vele voorgestelde maatregelen op landbouwgebied en in mindere mate inzake overheidsbeleid, in de praktijk zijn omgezet. Zulks is naderhand belangrijk gebleken om de bevolkingsexplosie van de XVIIIde eeuw en vooral van de XIXde eeuw, op voedselgebied te kunnen het hoofd bieden: de landbouw werd geherwaardeerd en kreeg een belangrijke plaats in het maatschappelijk leven. De fysiocratie kende geen stille dood met de Franse Revolutie. Terwijl de School als dusdanig vanaf de jaren tachtig bijna niet meer functioneerde en vele oud-fysiocraten zich op nieuwe, meer dringende, problemen gingen toelagen, zien wij koning Lodewijk de zestiende in 1787/1788 een poging doen tot het saneren van de overheidsfinanciën. Bewust of onbewust sprak en handelde hij volgens fysiocratische opvattingen, wat hem niet in dank werd afgenomen door de edelen. Zij eisten de bijeenroeping van de Staten-Generaal. Wat trouwens gebeurde, met het ons bekende gevolg. Tijdens de eerste jaren van het nieuwe bewind werden stapsgewijze alle feodale privileges van de grondeigenaars afgeschaft. Ook werden, vooral in 1792/1793 heel wat gronden van royalisten verbeurdverklaard, in percelen getrokken en openbaar verkocht, waarbij de pachters dikwijls voorrang kregen bij de koop. Het veralgemeend landbouwonderwijs werd op gang gebracht ten tijde van Robespierre. Zo merken wij dat ook na 1789 de landbouw een belangrijke aandacht krijgt (27). De attentie van Parijs voor de landbouwstreken kan natuurlijk ook ten dele zijn ingegeven door de voortdurende onrust, plundering en afbranden van kastelen. Na 1789 zal de landbouw niet meer de belangrijkste sector zijn van het

---

(26) SCHELLE G. *Le docteur Quesnay*. Félix Alcan, Paris, 1907, blz. 147. Omtrent de tegenstanders van de fysiocratie leze men eveneens: HIGGS H. *The Physiocrats. Six Lectures on the French Economistes of the 18th Century*. A.M. Kelley, New York, 1968, blz. 102-122 (de eerste druk verscheen in 1897).

(27) BENOIT F.-P., blz. 18-22.

economisch leven, doch anderzijds evenmin worden overgelaten aan de organisatie, beleid en beheer van een beperkte groep grootgrondbezitters, zoals dat in het oude Oostenrijk, Pruisen en Rusland het geval was. De aandacht voor de landbouw in Frankrijk, gewekt door de fysiocratie, heeft zich na 1789 doorgezet in een herverdelende richting en het activeren van een meer deskundige aanpak van de landbouwproblemen, onder meer door het inrichten van het landbouwonderwijs.

De uitstraling van de fysiocratie buiten Frankrijk, is vrij uitgebreid geweest naar noordelijk en oostelijk Europa. Terwijl de Verlichting in alle windstreken aanhangers kende, namen ook verscheidene vooraanstaanden in het buitenland daadwerkelijk maatregelen tot uitvoering van de fysiocratische beginselen. Zo werd Le Mercier de la Rivière in 1767 door het keizerlijk hof te St.-Petersburg uitgenodigd, terwijl koning Gustaaf de derde van Zweden alsmede Groothertog Leopold van Toscane vurige aanhangers bleken van de fysiocratie. De markgraaf van Baden stond in contact met Mirabeau vanaf 1769 en paste her en der in zijn graafschap de belasting op het netto-product toe. In Polen kenden de ideeën een grote verspreiding, vooral onder impuls van prinsbisschop Masalski van Wilna die Abbé Baudeau uit Frankrijk had laten overkomen. Ook de kleinzoon van Quesnay kwam naar Polen vanaf 1771. Te Warschau besliste in 1773 de commissie voor hervorming van het onderwijs de fysiocratische leer tot basis ervan te maken, waarbij voornamelijk werd gerefereerd naar de ideeën van dr. Quesnay en Condillac (28).

De bewondering van de fysiocraten (o.m. François Quesnay) voor de landbouwstaat China steunde enkel op informatie hen verstrekt door missionarissen en sporadische contacten met mandarijnen. Niet ten onrechte wordt hen verweten zich te hebben vergallopeerd aan enige ideale voorstellingen van de strakke feodale Chinese maatschappij (29, 30).

Men heeft tevergeefs gepoogd een parallel te trekken tussen het populisme (narodniki) in het Rusland van de XIXde eeuw en de fysiocraten.

(28) WEULERSSE, a.w., deel I, blz. 36-37; *Idem*, *Les manuscrits économiques de François Quesnay et du Marquis de Mirabeau aux Archives Nationales*. Paul Geuthner, Paris, 1970, blz. 121 (voetnoot); *François Quesnay et la physiocratie*, deel I, blz. 276-277 (hoofdstuk over « La vie de François Quesnay »).

(29) QUESNAY Fr. Despotisme de la Chine. In: *Ephémérides du Citoyen ou Bibliothèque raisonnée des sciences morales et politiques*, maart/juni, 1767, Paris (Delalain et Lacombe).

(30) VAN DE VOORDE H. De geschiedenis van de Chinese buitenlandse politiek. In: *Tijdschrift voor Diplomatie* (Brussel), 1978, n° 8, blz. 487-488; WEULERSSE G. *Le Mouvement physiocratique en France*, deel I, blz. 36; ROUGIER L. *La Chine, les physiocrates et la Révolution française*. Résumé d'une conférence de M. Louis Rougier, Chargé de cours à la Faculté des Lettres de Besançon, faite le samedi 22 décembre 1928 à L'Institut franco-chinois. In: *Annales franco-chinoises (Lyon)*, 1922, n° 10, blz. 1-10.

Beide geestesstromingen waren gericht op de landbouw, maar in tegenstelling tot de narodniki, richtten de fysiocraten zich eerder op de landbouw dan op de landbouwer. In Frankrijk ontstond daarentegen vanaf het begin van de XVIIIde eeuw een aan de fysiocraten op heel wat vlakken tegenovergestelde denkrichting, namelijk het populationisme. D'Argenson, Cantillon, Petty en ook Diderot worden algemeen beschouwd als vertegenwoordigers van deze stroming waarbij landbouw en landbouwers op gelijke voet werden gesteld. In zijn « Œuvres » poneert Diderot : « Il n'y a de véritables richesses que l'homme et la terre et la terre ne vaut rien sans l'homme » (31). De populationisten, en met hen J.J. Rousseau, spreken zich uit voor het kleine, intensieve landbouwbedrijf en een zo beperkt mogelijk gebruik van machines. Deze stelling staat lijnrecht tegenover deze van de fysiocraten (32). Het zou derhalve uitermate interessant zijn een longitudinale historische studie te wijden aan de landbouwpolitiek van Frankrijk vanaf 1776 (jaar van de februari-edicten, onder het ministerschap van Turgot) tot heden, met de confrontatie van de fysiocratische en populationistische opvattingen als leidraad. Behoudens een meer humane opvatting over de arbeid, beoogden de meeste populationisten een demografisch opzet : door de toename van de bevolking, neemt ook de rijkdom toe in een land. Oorlog ontvolkt een land, zodat ook de rijkdom vermindert en zelfs na zekere tijd achterwege blijft (33).

We vinden tenslotte bij de fysiocraten nog enige algemene punten die de historicus en de politoloog niet onverschillig kunnen laten. Alfred Sauvy vindt het woord « bureaucratie » voor het eerst bij Vincent de Gournay, voorloper van de fysiocraten ; het woord is door hem aangevend in 1745, met een negatieve geladenheid (34). Anderzijds kan Le Trosne wellicht als basislegger worden gezien van de hedendaagse sociale en economische geschiedenis met volgende passage in zijn « De l'Ordre Social » : « (Chez la plupart des historiens) on ne trouve que des récits de guerre, de sièges, de batailles... L'étude de l'histoire ne seroit-elle pas

(31) LANDRY A. Les idées de Quesnay sur la population. In : *François Quesnay et la physiocratie (a.w.)*, blz. 11-49 ; WEULERSSE G. *Le mouvement physiocratique en France (a.w.)*, deel I, blz. 36-39 ; deel II, blz. 270-273. *Ibid.*, deel II, blz. 270. Geciteerd door Georges Weulersse.

(32) QUESNAY Fr. *Maxime XXVI* : « Qu'on soit moins attentif à l'augmentation de la population qu'à l'accroissement des revenus » ; ONCKEN A., *a.w.*, blz. 329 en volgende ; *Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole* ; WEULERSSE G., *a.w.*, deel II, blz. 170 en volgende.

(33) De volksbeschrijving of demografie genoot daardoor in Frankrijk een bijzondere belangstelling. Zie hiervoor het werk van Alfred SAUVY : *Quelques démographes ignorés du XVIIIe siècle*. Presses Universitaires de France, Paris, 1954.

(34) SAUVY A. *La bureaucratie. Que Sais-je ?* Presses Universitaires de France, Paris, 1956, blz. 5.

infiniment plus instructive si elle nous offroit le tableau des richesses d'une nation, de ses ressources, de la sagesse ou des erreurs de son gouvernement, des progrès ou de la décadence de sa population, si elle nous découvroit dans les différens temps les principes de son administration intérieure, les défauts ou les avantages de ses loix économiques, l'état de ses finances et la forme de leur perception... » (35).

Wat er ook van zij, de fysiocratie is nadien veelal als reformistisch leerstelsel betiteld. Zij had als bedoeling door soms ingrijpende aanpassingen in het sociaal-economisch bestel, én de macht van de vorst veilig te stellen én het feodale systeem aan te passen aan de geëvolueerde tijdsomstandigheden. Zij is slechts ten dele in dit opzet geslaagd. Een vérgaande afbouw van privileges en heerlijke rechten heeft zij niet kunnen verwezenlijken, omdat het leidinggevend establishment haar hierin niet heeft willen volgen. Eén decennium later zal met de Franse Revolutie in tienvoud worden gerealiseerd wat door de fysiocratie (en de Verlichting) als basisbeginselen was vooropgesteld. Daarom besluiten wij met de vraag : zou de Franse Omwenteling wel dezelfde hevigheid hebben gekend indien de vooropgestelde maatregelen van de fysiocratie door het beleid van Turgot en zijn opvolgers tot een gestadige afbouw van het feodale systeem had geleid ?

Summary : Physiocracy : Leading political and social-economic system of the XVIIIth Century in France.

In France the XVIIIth century was characterized by the Enlightenment as a philosophical phenomenon and Physiocracy as an expression of new economic thinking. But the Physiocrats were not merely a school of economic thought ; they were also a school of political action. Kings, princes and high public servants were among their pupils. The great French Revolution itself was influenced by their writings. And the force of their work is still not wholly spent. In order to appreciate the theory and significance of the Physiocracy it is necessary to take into account the circumstances of its time. Physiocracy is a doctrine which esteems that agriculture is of more importance than industry and commerce. In this article following subjects of the physiocratic doctrine are dealt with : the natural order, property and liberty ; the relations between the government and the individual citizen ; the theory of the produit net and the

---

(35) LE TROSNE G.F., *op. cit.*, blz. 183-184.

Tableau Economique of François Quesnay. The evaluation also includes the question about the expansion of Physiocracy. Indeed, it had many followers in several countries of Europe and was also the first real School of economic thinking. By its systematic approach, Physiocracy established the economy as a science. All the aspects of Physiocracy which have been mentioned above are intimately bound together and are in several aspects the economic precursor of the French Revolution.

